

Un petroglifo de época histórica: o conxunto inédito de Gourís, Porto do Son (A Coruña)

JORGE GUTIÁN CASTROMIL*
XOÁN GUTIÁN RIVERA**

Sumario

Neste traballo os autores realizan unha primeira aproximación a un novo grupo de gravados rupestres preto de Gourís, Porto do Son (Coruña). Logo dunha breve descrición das figuras, tratan de se achegar ós gravados rupestres de época histórica en Galicia (NW de España) e ó seu significado.

Abstract

In this work the authors give a first approximation to a new rupestrian group of engravings near Gourís, Porto do Son (Coruña, España). After a brief description of the figures they try to approximate to the historical rupestrian engravings in Galicia (NW. Spain) and their meaning.

INVESTIGACIÓNS SOBRE INSCULTURAS RUPESTRES DE ÉPOCA HISTÓRICA

Malia a abondosa bibliografía que existe na actualidade sobre os petroglifos prehistóricos galegos, é lamentable a escasísima atención que se lle ven dedicando tradicionalmente ós gravados de época histórica. Na actualidade posiblemente temos máis coñecementos sobre os petroglifos prehistóricos que sobre aqueles moito máis próximos a nós cronoloxica e culturalmente que, a pesar da súa relativa “modernidade”, encerran significados que hoxe nos son totalmente descoñecidos, e que tenden a ser explicados como simples “límites de propiedade”, sen entrar no estudio do que aparece insculturado.

A historia das investigacións neste aspecto é curta no tempo e pobre en publicacións. O primeiro traballo sobre os gravados históricos é “*Los petroglifos de término*”, publicado no ano 1952 por **Xesús Ferro Couselo**. Nesta obra, imprescindible aínda hoxe, o autor, a partir dunha enorme labor de documentación, sistematiza algúns dos motivos máis frecuentes nos “petroglifos de término” (cualificativo que el acuña, e que segue sendo válido na actualidade).

En 1955 **Ramón Sobrino Lorenzo-Ruza**, apunta por vez primeira unha idea referida ós cruciformes que, aínda sendo válida para a meirande parte dos casos, ven sendo un “prexuízo” frecuentísimo ata os últimos anos, nos que se está a proceder á súa revisión e matización. En concreto afirma que “*En la inmensa mayoría de los casos, por no decir en la totalidad, la técnica empleada (...) nos habla de una cronología muy reciente, en época plenamente histórica*”¹.

A partir deste intre a atención que se lle prestou ós gravados de orixe histórica foi practicamente inexistente e as únicas referencias, breves e circunstanciais, aparecen nalgún

***Jorge Guitián Castromil (Vigo)** é Licenciado en Hª da Arte pola Univ. de Santiago e autor de diversos artigos de investigación. É asesor técnico da Xunta de Galicia.

****Xoán Guitián Rivera (Santiago)** cursou estudos de Hª da Arte na Univ. de Santiago e realizou diversos artigos de investigación. É funcionario da Univ. de Santiago.

¹ Sobrino Lorenzo-Ruza, R.: “Datos para el estudio de los petroglifos de tipo atlántico” en Actas del III Congreso Nacional de Arqueología, Zaragoza, 1955.

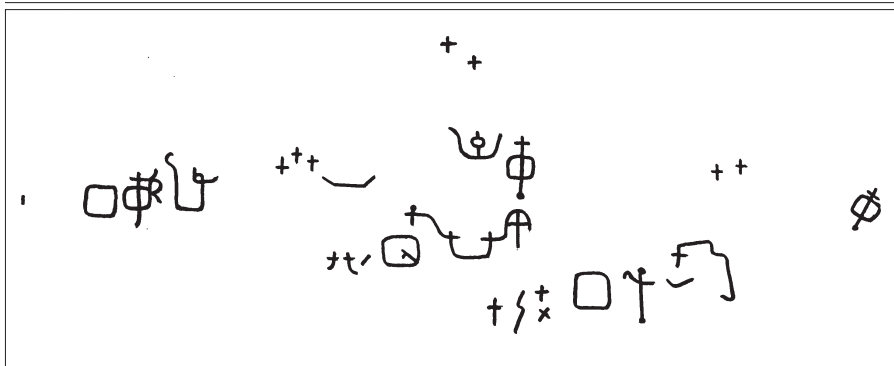

Fig. 1.- Representación gráfica do petroglifo de Gourís.

artigo referido a conxuntos de petroglifos nos que aparecen motivos de evidente orixe histórica. Citaremos, pola súa relativa proximidade xeográfica ós gravados que nos ocupan, o caso dos gravados nas proximidades do santuario de San Ramón, na parroquia boirense de Bealo², e o caso Os Campos, na parroquia de Leiro (Rianxo), publicado como Subgrupo III-B, por **Fernández Castro, Piñeiro Hermida e Ces Castaño**³.

No libro *Los Grabados Rupestres de Galicia*⁴ inclúese un capítulo (páxinas 231-237) referido ós “petroglifos de término”, no que se apunta unha clasificación tipolóxica dos motivos máis frecuentes, e que constitúe, ata o momento, a última aportación relevante a este campo.

AS INSCULTURAS DE GOURÍS

Provincia: A Coruña.

Concello: Porto do Son.

Parroquia: Santa María de Caamaño.

Lugar: Monte Esperoi-Portela de Gourís.

Coordenadas: 42°39'56"N.-9°00'52"O. Folla 151-II do Mapa Topográfico Nacional (1: 25.000).

O conxunto de gravados que motivan este traballo atópase na vertente norte da Serra do Barbanza, no concello de Porto do Son, no límite das parroquias de Queiruga e Caamaño. Máis concretamente, ó sueste do lugar de Gourís, case no cumio do monte Esperoi, moi preto da chamada Portela de Gourís.

Para acceder a este lugar é necesario partir da estrada C-550. Unha vez superado o lugar de Xuño, ó pasa-lo río Sieira, no Km. 52,6, sae unha estrada á dereita cara a aldea de Cabrais (segundo indica un sinal no cruce). Logo duns 3 Km. de ascenso, na zona de curvas onde se cruza o rego de Casa Vedra, sae unha pista sen asfaltar á esquerda, xunto

2 Fernández Castro, J. A.: “Unha estación rupestre na parroquia de Bealo (Boiro)” en *Gallaecia*, N° 9, páxs. 235-257.

3 Ces Castaño, R., Fernández Castro, J.A. e Piñeiro Hermida, P.: “Un Complexo de grabados rupestres en Rianxo-A Coruña” en *Brigantium*, Vol. 8, 1993-1994, páxs. 199-244.

4 Costas Goberna, F. J. e Novoa Álvarez, P.: *Los Grabados Rupestres de Galicia*. N°6 das Monografías do Museo Arqueolóxico e Histórico de A Coruña, O Castro, Sada, 1993.

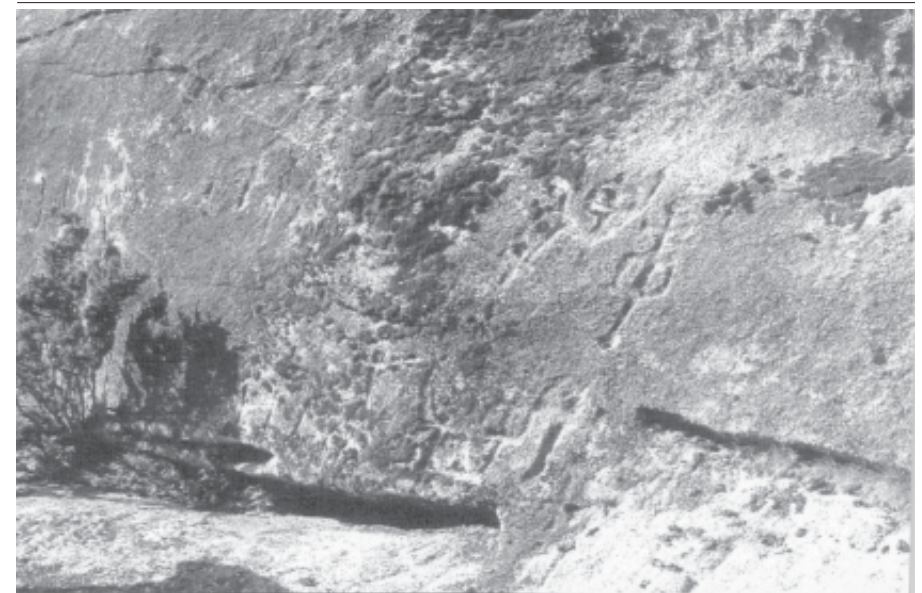

Fig. 2.- Vista parcial do petroglifo de Gourís. Á dereita apréciase a figura cruciforme que se repite en diversas partes do conxunto.

a un depósito de auga. Ascendese por esta pista ata o lugar onde remata a pendente (Portela de Gourís), xusto ó pe do monte Grallade, que fica á dereita. Deste punto sae un camiño á esquerda. Uns 400 m. máis adiante por este camiño está o pequeno picouto no que se empraza o castro da Portela de Gourís (ou da Lagoa⁵). Ás nosas costas érguese o monte Esperoi e pola súa ladeira ascende un peche de arame entre as parroquias de Caamaño e Queiruga. Ascendendo paralelos ó peche chégase a unha enorme rocha, xusto antes do cumio. Na cara sur desta rocha atópanse os gravados, nunha ampla superficie, bastante uniforme e case vertical, que domina toda a beira sur da Ría de Noia, con boas vistas sobre as parroquias de Caamaño, Queiruga e Baroña.

O acceso en coche ás proximidades do petroglifo é mais doado desde Porto do Son. No Km. 62,1 da C-550 (ó saír do pobo cara a Baroña), sae á esquerda a estrada que sube ó monte Enxa. Despois de uns 5 Km. de ascenso continuado hai que desviarse á dereita pola pista que vai á aldea das Insuas e continuar por ela, sen baixar á aldea, uns 3,5 Km. ata a Portela de Gourís. Desde este punto o camiño é o mesmo que o indicado no parágrafo anterior cara o castro de Gourís e o monte Esperoi.

O descubrimento do petroglifo de Gourís foi realizado polos autores no verán de 1998

O conxunto, a primeira vista caótico, garda un certo orde no que é posible establecer varios subgrupos de gravados, o que pode responder a necesidades en relación co significado ou, mais probablemente, á comodidade á hora de gravar os diferentes motivos na superficie da rocha. Debido ó avanzado grao de erosión que presentan algúns dos grupos de figuras, resulta difícil cuantificar o número total de gravados que formarían o conxunto na súa orixe, xa que, se ben hai 30 figuras claramente identificables como froito do traballo

5 Agrafoxo Perez, X.: *Prehistoria e arqueoloxía da Terra da Barbanza*. Concello de Noia, Noia, 1986.

Fig. 3.- Vista de conxunto do petroglifo de Gourís.

do home, existen polo menos outras 10 que presentan unha ampla marxe de dúbida e ben puideran ser froito da erosión da rocha e aínda é posible que existise algunha figura máis hoxe practicamente desaparecida.

ORGANIZACIÓN DAS FIGURAS E ETAPAS DE ELABORACIÓN DO CONXUNTO

Como se observa na Fig.1, as figuras aparecen formando un grupo homoxeneo. Unha observación máis detida revela datos interesantes. En primeiro lugar chama a atención a abundancia de cruciformes, dos que, tendo en conta as diversas variantes que aparecen, pódense distinguir na actualidade 24, e a repetición dunha figura concreta en varios dos grupos. Falamos da figura situada no centro da composición, que aparece repetida de xeito case idéntico noutros tres puntos do conxunto. Trátase dunha cruz de brazos curtos e pé moi prolongado. O pé ou trazo vertical é atravesado por unha figura aproximadamente rectangular de ángulos redondeados disposta en horizontal (Fig.2 e 3). En tres dos casos o longo pé da cruz presenta unha cazoleta na base, mentres noutro o pé desvíase á esquerda.

Outro dato interesante é que, a partir da análise comparativa dos sucos das diferentes figuras, (grosor, profundidade, grao de erosión, perfil, sombra que proxectan en fotografía, etc) parece posible afirmar que o conxunto foi elaborado en dúas etapas diferentes bastante separadas no tempo. A partir desta premisa pódese tratar de aventurar cal das dúas etapas foi a primeira, para o que recorreremos novamente á análise dos motivos, da que entresacamos varias constatacións:

- A meirande parte dos cruciformes están gravados cun tipo de suco moi semellante.
- As figuras que se repiten aparecen gravadas cun mesmo tipo de suco.
- Nos casos nos que nunha mesma figura aparecen os dous tipos de sucos, a figura base, entendendo como tal aquela que ten paralelismos noutras áreas do conxunto, apare-

Fig. 4.- Petroglifo de Pedra Leirada (Pobra do Caramiñal).

ce sempre gravada con suco moi ancho e de fondo plano, mentres que os elementos que supostamente lle foron engadidos con posterioridade están insculpidos cun suco de perfil en V bastante pechado, máis profundo en relación coa súa anchura.

DO anteriormente exposto parece lóxico extraer as seguintes conclusións:

-Nunha primeira etapa utilizouse para gravar os motivos unha ferramenta case con total seguridade metálica, semellante a un cicel de punta plana bastante ancho (nalgún caso o ancho do trazo gravado chega a superar os 6 cm.).

-A esta primeira etapa pertencerían a meirande parte dos cruciformes, as tres figuras iguais e como as outras figuras gravadas coa mesma técnica, todas elas ben identificables.

-Á segunda etapa pertencerían a meirande parte do resto das figuras, aínda que hai algunhas que pola grao de erosión que presentan non poden enmarcarse claramente en ningún destes grupos.

-Na primeira etapa serían gravados a meirande parte dos elementos fundamentais da composición, mentres que na segunda agregaríanse algunhas figuras de carácter singular, así como elementos que completarían algún dos motivos da primeira fase.

PARALELISMOS FORMAIS

Como xa comentamos máis arriba, o escaso número de estacións deste tipo publicadas ata o momento fai bastante difícil o estudio comparativo dos diferentes motivos. Temos que agradecer a D. Domingo Regueira a súa amabilidade ó proporcionarnos información sobre un conxunto inédito próximo á Pobra do Caramiñal (Fig.4). No conxunto pobrense, ademais dun enorme número de cruciformes, aparece unha figura moi semellante á que consideramos principal no grupo de Gourís. Segundo o Señor Regueira, descubridor deste conxunto, podería tratarse dunha marca de límite dun couto, conclusión á que chega por

paralelismos con exemplos coñecidos a partir dun vello plano de Ribeira conservado no Arquivo do Reino de Galicia, que inclúe as marcas de límite do Couto do Deán no S.XVII.

Outro conxunto semellante ó citado anteriormente, aínda que de menor magnitude, aparece na ladeira do monte da Curota, na súa caída cara ó oeste, nas proximidades do mirador da Curotiña, onde hai un monumento a Valle-Inclán.

Acerca dos paralelismos iconográficos dos diferentes motivos, temos levado a cabo un extenso traballo comparativo tanto con insculturas e gliptogrfos da comarca como con exemplos significativos doutros lugares. Se ben non temos chegado a ningunha conclusión definitiva en canto a significado ou cronoloxía, coidamos que poden resultar de interese para futuros estudos polo que sinalamos os casos, ó noso entender, mais significativos.

En diferentes obras románicas galegas aparecen marcas de canteiros que resultan de interese. Así, tanto no brazo norte do cruceiro da catedral de Santiago, como nas ruínas do mosteiro de Carboeiro⁶, na obra románica da catedral de Tui, nas marcas de canteiros da catedral de Ourense ou en San Xoán de Portomarín aparecen marcas que recordan a figura presentes en Gourís. Todas elas poden ser datadas no século XII. Tamén son interesantes algúns dos gliptogrfos do Mosteiro da Franqueira (Pontevedra)⁷. Mais próximos son os paralelismos que atopamos en San Francisco de Betanzos e en Nosa Señora da Mercé de Chanteiro⁸ onde novamente atopamos figuras interesantes. Estes dous casos pertencen ó S. XIV.

Outros exemplos interesantes, aínda que sen un contexto cronolóxico tan delimitado, aparecen nos petroglifos do Polvorín, próximos á Torre de Hércules, nos gravados de Punta Herminia (A Coruña), considerados como petroglifos de termo ou de presenza, nas estacións da Pena da Carballeira de Pombal (Campo Lameiro)⁹ e de Pedra do Chan das Cruces en Ponte Sampaio¹⁰, ou nunha lápida sepulcral, probablemente de época moderna, reutilizada para pavimentar-lo adro da igrexa de Santa María de Serantes (Laxe).

Moito mais próximo, aínda que carente tamén de un contexto cronolóxico, están dous gravados nunha rocha situada ó sur da praia do Prado, na localidade ribeirense de Corrubedo. Este grupo, descuberto tamén por Domingo Regueira, presenta un gran signo cruciforme rematado nunha forma aproximadamente circular que resulta interesante en relación co conxunto que nos ocupa.

En calquera caso, a existencia do citado conxunto de gravados nas proximidades de A Pobra do Caramiñal (a escasos quilómetros do conxunto de Gourís), así como o coñecemento do feito de que o couto do Deán, en Ribeira, tivese os seus límites marcados con rochas nas que foron gravadas cruces (algunhas aínda son visibles nas proximidades da ermida de San Alberte), permite pensar na posibilidade lóxica dunha función semellante para os gravados que nos ocupan.

6 Torre Martín-Romo, R.: "Los estudios de signos lapidarios en la provincia de Pontevedra: precedentes y perspectivas." en *Actas del V Coloquio Internacional de Gliptografía*. Pontevedra, 1986. Páxs.313-359.

7 Alarcón Herrera, R.: "Corpus glyptográfico español" en *Actas del V Coloquio Internacional de Gliptografía*. Pontevedra, 1986. Páxs. 775-803.

8 Soraluze Blond, J.R.: "Marcas y signos en templos medievales gallegos" en *Actas del V Coloquio Internacional de Gliptografía*. Pontevedra, 1986. Páxs. 695-715.

9 Sobrino Buhigas, R.: *Corpus Petroglyphorum Gallaeciae*. fig. 25.

10 Sobrino Buhigas, R.: *Corpus Petroglyphorum Gallaeciae*. Fig. 13.

A presenza de cruciformes e figuras derivadas noutros lugares da comarca do Barbanza, como o caso citado de Corrubedo, a Pedra da Rá de Palmeira, ou a Pedra da Cruz de Francisco, en Macenda (Boiro), publicada en 1927 por Bouza Brey e López Cuevillas¹¹, parece confirmar a utilización destes gravados na zona, moi probablemente como marcas de límite ou, utilizando a terminoloxía de Ferro Couselo, como petroglifos de término.

A partir de todo o anteriormente exposto parece lóxico afirmar que o conxunto de gravados de Gourís funcionaría probablemente como marca de límite (petroglifo de término). Trátase dun lugar afastado dos camiños e dos lugares habituais de paso de gando, polo que non parece verosímil outra explicación (cristianización, sinalización dun camiño, etc.) que non sexa a de sinalar unha propiedade, sexa esta de carácter parroquial, señorial, particular, etc.

Finalmente queremos insistir no interese e a importancia que ten o estudio e coñecemento de este tipo de insculturas. Creemos que debe tenderse á interdisciplinidade para acadar un estudio efectivo deste tipo de manifestacións a cabalo entre a arqueoloxía, a gliptografía, a etnografía e outras ciencias afíns. Por último queremos sinalar a necesidade dunha revisión da postura tradicional que entende por arqueoloxía estrictamente a arqueoloxía pre ou protohistórica, o que afortunadamente semella estar comezando a suceder nos últimos anos.

Queremos deixar constancia do noso agradecemento a Domingo Regueira, veciño de Ribeira, descubridor de multitude de vestixios arqueolóxicos e históricos esquecidos na comarca do Barbanza.

11 Bouza Brey, F. e López Cuevillas, F.: "Prehistoria e folklore da Barbanza", Nos, 1927.

BIBLIOGRAFÍA

- AGRAFOXO PÉREZ, X.: Prehistoria e Arqueoloxía da Terra da Barbanza. Ed. Concello de Noia. Noia (A Coruña), 1986.
- ALARCÓN HERRERA, A.: “Corpus Glyptográfico Español” Actas del V Coloquio Internacional de Gliptografía. Pontevedra, 1986. Páxs. 775-803.
- BOUZA BREY, F. e LÓPEZ CUEVILLAS, F.: “Prehistoria e folklore da Barbanza”. Nós, 1927.
- CES CASTAÑO, R., FERNÁNDEZ CASTRO, J.A. e PIÑEIRO HERMIDA, P.: “Un complexo de grabados rupestres en Rianxo-A Coruña.” *Brigantium*, Vol. 8, 1993-1994. Páxs. 199-244
- COSTAS GOBERNA, F.J. e NOVOA ÁLVAREZ, P.: Los grabados rupestres de Galicia. Nº6 de Monografías do Museu Arqueolóxico e Histórico da Coruña. Sada (A Coruña), 1993.
- FERNÁNDEZ CASTRO, J.A.: “Unha estación rupestre na parroquia de Bealo (Boiro)” *Gallaecia*, Vol. 9. Páxs. 235-257.
- FERRO COUSELO, X.: Los petroglifos de término. Ourense, 1952.
- PEÑA SANTOS, A. de la e VÁZQUEZ VARELA, J.M.: Los petroglifos gallegos. Grabados rupestres prehistóricos al aire libre en Galicia. Ed. do Castro. Sada (A Coruña), 1979.
- RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: As cruces de pedra na Galiza. Ed. Galaxia, Vigo, 1984. (Ed. Facsímile da orixinal de 1950).
- SOBRINO BUHIGAS, R.: *Corpus Petroglyphorum Gallaeciae*. Santiago, 1935.
- SOBRINO LORENZO-RUZA, R.: “Datos para el estudio de los petroglifos de tipo atlántico”. Actas del III Congreso Nacional de Arqueología. Zaragoza, 1955.
- SORALUCE BLOND, J.R.: “Marcas y signos en templos medievales gallegos”. Actas del V Coloquio Internacional de Gliptografía. Pontevedra. 1986. Páxs. 695-715.
- TORRE MARTÍN-ROMO, R.: “Los estudios de signos lapidarios en la provincia de Pontevedra: precedentes y perspectivas”. Actas del V Coloquio Internacional de Gliptografía. Pontevedra, 1986. Páxs. 315-359.